

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТІВ „БОГ“ І „ЧОРТ“ У МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ

Розглянуто словесну фіксацію сакральних концептів „Бог“ і „чорт“ у мовленні українців, визначено особливості вживання лексем на позначення зазначених концептів у процесі спілкування й чинники, які сприяють їхній табуїзації.

Ключові слова: концепт, сакральне, мовлення, комунікативна ситуація, комунікативне табу.

Мова – один із найголовніших чинників, який вирізняє певну національну спільноту з-поміж інших, виражає її етнічну самобутність і неповторність. За В. Масловою, мова постає фактом культури, її складовою частиною, у якій акумулюються ключові концепти культури народу [6, с. 53]. Під концептом науковець розуміє ментальне національно-специфічне семантичне утворення, що характеризує носіїв окремої етнокультури [6, с. 36]. Планом змісту концептів є вся сукупність знання про певний об'єкт навколишньої дійсності, а планом вираження – сукупність різних мовних засобів. Концептами стають тільки ті явища дійсності, які актуальні й цінні для цієї культури, мають велику кількість одиниць для їхньої фіксації, виступають темою прислів'їв і приказок, поетичних, прозових текстів тощо. В. Маслова також наголошує, що концептові властиві емоційні, експресивні й оцінні характеристики, українці важливі при його вербалізації [6, с. 28].

У мовознавстві на сучасному етапі особливий інтерес науковців викликає концептосфера сакрального та її мовленнєве втілення. Вивченню цього питання присвячені наукові розвідки таких мовознавців як М. Скаб, П. Мацьків, К. Голобородько, Т. Вільчинська, А. Демченко, В. Карасик, О. Селіванова та інші.

Т. Вільчинська зазначає, що сакральне охоплює все те, що перевищує людські можливості, застерігає або змушує до поклоніння [1], а Є. Катаєв слушно наголошує, що джерела сакрального криються у вірі в надприродне [4]. Хоча, на думку багатьох науковців, сакральне не можна зводити суто до релігійного складника, оскільки воно взаємопов'язано з ціннісною системою й соціальними чинниками, але ключовим його аспектом залишається релігія та містичні уявлення й вірування окремої лінгвоспільноти [1].

Концепт „Бог“ посідає чільне місце в концептосфері сакрального в українській етнокulturі. Не менш важливу роль у світосприйнятті відіграє й концепт, полярний Божественному й священному, – концепт „нечиста сила“, „чорт“. Услід за Р. Каюа й Т. Вільчинською зазначимо, що хоча його й не долучають до поняття священного, утім він знаходиться в діалектичному зв'язку з понят-

тям добра, яке уособлює концепт „Бог“, а отже, також виступає невід'ємним складником концептосфери сакрального в українській етнокulturі.

Оскільки концептосфера сакрального діє в рамках етнокulturі, яка, зі свого боку, формує в свідомості її носіїв певні правила й норми поведінки, доречно підкреслити, що сукупність сакральних концептів, зокрема виділених, впливає на формування тих заборон і засторог, яких має дотримуватися людина. Метою цієї розвідки є виявлення впливу обраних сакральних концептів на мовленнєву поведінку й особливостей уживання їхніх лексем-репрезентантів. Завдання статті полягає у виокремленні чинників, які зумовлюють застережене слововживання цих лексем-репрезентантів й умов, за яких відбувається їхня табуїзація в процесі спілкування.

М. Стахів вважає, що серед рис, характерних для української етноспільноти, першорядне місце належить релігійності й побожності [11, с. 18]. Концепт „Бог“ у свідомості українців уособлює добро, вищу справедливість, силу, що оберігає людину, дарує радість і надає життєвих сил. Уживання лексем на позначення Бога є досить частотним у процесі спілкування українців.

Вербалізація вищих небесних сил – усталена мовленнєва традиція під час святкування певних релігійних подій. Імення Христа – це невід'ємна складова форм вітання на Великдень: *Христос воскрес! – Воістину воскрес* [14, с. 54]; *Слава Богу! Слава Ісусу Христу!* [14, с. 315]. Ім'я Бога вживають і під час виконання певних релігійних обрядів, зокрема поховальних. При згадуванні імені померлого в мовленні повсякчасно його супроводжують висловами на зразок *Нехай з Богом спочиває, Царство небесне, вічний спокій* [14, с. 14]; *Дай вам, Боже, легко лежати і Христа в очі видати* [14, с. 55]. Нагадаємо, що в народному світоуявленні українців людина постає тридиною сутністю, яка має тіло, душу і дух. А. Пономарьов зазначає, що після смерті душа й дух відторгнуті від тіла, проте, якщо душа назавжди полишає тіло й переходить у потойбічний світ, то дух може повертатися, що вважалося неприродним. Тому задля забезпечення живих від духу мерця й успішного переходу душі до Царства Божого в етнокulturі українців існує ціла низка поховальних ритуалів. Вірогідно, лексеми-репрезентанти *Бог, Боже, Царство небесне* в народних прислів'ях і приказках виступають своєрідними оберегами для мовців від негативного впливу ДУХу померлого [8, с. 179].

У щоденному спілкуванні представники на-

шої нації також достатньо часто звертаються до вищих сил. Так, наприклад, вітаючись із людиною, яка займається певною роботою, особливо якщо це важка праця, традиційно на знак ввічливості говорять *Добрий день, Бог на поміч*, тим самим мовби долучаються до праці й подумки спонукають небесні сили надати насаги й полегшити її виконання. За умови, коли людина має їхати в далеку подорож, щоб дорога була легкою та щасливою, замовляють на удачу: *Господь з вами; Боже борони; Нехай Господь допомагає; З Богом тощо*. У такий спосіб, уживаючи лексеми *Бог, Господь*, ніби освячують повсякденні побутові комунікативні ситуації.

Хоч мовленнєва поведінка українців характеризується досить частим уживанням лексем на позначення вищих небесних сил, у низці прислів'їв міститься прямо чи приховано висловлена заборона на таке слововживання, вказівка на обмеження тощо: *Не промовляй ім'я Бога всує, З Богом нічого жартувати* [9, с. 296] *Коли зле гадаєш, чому Бога благаєш?* [16, с. 7]. За релігійними уявленнями, Бог і Його святе ім'я нерозривно пов'язані між собою. Бог несумісний із повсякденною метушнею та гріхом, а тому дріб'язкове використання в мовленні лексем на позначення цього сакрального концепту знецінює його важливість і поєднує його святу сутність з гріховною суетою.

Так, О. Довженко в кіноповісті „Зачарована Десна“ на прикладі родини малого Сашка пояснює, чому люди у своїх повсякденних справах *просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо Бога*: *Прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, повсякденні свої інтереси вважали по скромності не достойними божественного втручання. Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги матері божій, а та вже передавала сину чи святому духу – голубу* [2, с. 17] Автор таким чином підтверджує думку, що людина не повинна без нагальної потреби турбувати вищі небесні сили для розв'язання своїх дріб'язкових проблем.

Уживання в мовленні лексем-репрезентантів концепту, протилежного Божественному – концепту нечистої сили, чорта, – також має свої особливості. Зазначимо, що в українській етнокulturі *чорт* уособлює все зле, нечисте, потворне й мерзенне. У мовленнєвій традиції українців цей образ вербалізується багатьма різноплановими лексемами, а саме: *чорт, біс, дідько, лукавий, нечистий, диявол, щезник, він, той, домовик, водяник, русалка, мавка* тощо [13, с. 386–388]. У мовленні вживання цих слів обмежують, а за певних комунікативних ситуацій, обумовлених місцем, часом або учасниками комунікативного акту, взагалі забороняють.

Комунікативні табу на вживання слів, що позначають нечистого, та його похідних, вірогідно, пов'язані з переконаннями про магічний вплив слова на навколишній світ і вірою в магічну функцію мови. Н. Мечковська пояснює, що віра в силу слова впливає з неконвенційного тлумачення мовного знака. Згідно з ним, слово не просто наближується до предмета, який воно називає, а й знаходиться в нерозривному зв'язку, ототожнюється з ним [7, с. 26]. Звідси маємо віру в надприродні можливості й владу над демонічними істотами за умови знання їхніх імен, а також цілу низку забобонів і заборон на вживання слів, які називають потойбічні сили. С. Кувичка також зазначає, що маніпуляції з іменем-назвою якоїсь речі діють на саму річ, і ще раз підтверджує безпосередній симпатичний зв'язок між словом-поняттям і об'єктом, на який воно вказує [5, с. 82]. Д. Зеленін пояснює такий зв'язок віруваннями первісної людини, згідно з якими вживання в мовленні заборонених слів наче навмисно викликає носія імені (предмет, людину, явище тощо), ніби просить його з'явитися перед тим, хто це ім'я промовляє. Ця лексема перетворюється на своєрідний відкритий доступ до позначуваного нею предмета, завдяки чому можна насилати уроки, хвороби чи смерть через входження в тіло людини „злого духа“ здебільшого того, якого „накликали“ необачним або навмисним порушенням словесних заборон [3, с. 2].

За народними уявленнями, згадування в мовленні імені чорта може спричинити його появу в цьому світі, що, безперечно, зашкодить і самому мовцю і тим людям, що його оточують. Саме тому народна мудрість застерігає: *Дідька не клич, він сам прийде; Не проси дідька в гості, він сам прийде не прошений* [9, с. 285, 286]; *Не проти ночі чорта згадуєш* [15, с. 232]; *Не займай біса, бо лихо займеш, а то й двоє* [9, с. 284]. Ця заборона породила ще одне евфемістичне іменування нечистої сили: *Той не при хаті згадуючи* [9, с. 326]. Прислів'я особливо підкреслюють час дії заборони – *проти ночі*, адже народні уявлення говорять, що активність нечистої сили зростає саме вночі й необачне її викликання може спричинити нещастя. Д. Зеленін зазначає, що не тільки згадування нечистого в пізній час, а й галаслива поведінка мовців (свистіння, гучні крики тощо) може спричинити його появу. За народними віруваннями, біс приходиться і питає, чого хочуть і чого його кличуть [3, с. 89]. Важливим є й місце, де саме відбувається комунікативний акт: ім'я нечистого не можна згадувати *при хаті*, в оселі, тому що хата споконвіку була у великій повазі, виступала символом святості, добра, захисту і допомоги, тому оскверняти її ім'ям демонічних створінь суворо заборонялося [10, с. 103]. Крім того, забороненим вважається вживання лексем-репрезентантів концепту *чорт* у

присутності маленьких дітей, особливо новонароджених малят до обряду хрещення. Задля убезпечення малих говорять: *Святий дух при дитині*, інакше біси прийдуть і візьмуть дитину собі, або нечистий увійде в саму дитину, або маля захворіє. Автор також акцентує увагу на інших заклинаннях-оберегах при згадуванні нечистого: *той – скаменів би; він, цур йому; він, щез би*.

Вірогідно, бажання вберегти себе й рідних від нечистої сили спричинило появу такого широкого кола слів-замінників лексеми *чорт*. Синонімічний ряд репрезентантів цього концепту складають як окремі лексеми, виражені іменниками (*чорт, біс, щезник, арідник, антихрист, дідько, пекельник, прасунок*), субстантивованими прикметниками (*невмиваний, куций, нечистий, поганий, лихий, лисий*) й займенниками (*він, той*), так і цілими словосполученнями, які, одночасно називаючи заборонену істоту, включають заклинання-обереги (*він, щез би; той, не при хаті згадуючи; той, нек йому*) або специфікують його різновид (*той, що у воді; той що у скалі; той, що у трісках*) [3, с. 89, 92-96].

Однак слушно додати, що в повсякденному спілкуванні частим є вживання цієї лексеми без будь-яких засторог. Припустимо, що порушення цих заборон, а саме свідоме застосування слів, які репрезентують цей концепт, пов'язане з тими емоціями, які висловлює подібним чином комунікант. Зазвичай лексеми *чорт, біс, дідько* та їхні похідні виступають як лайливі й образливі вирази й передають почуття гніву, роздратування, злості.

Т. Джей зазначає, що свідоме порушення комунікативних табу в спілкуванні обумовлюються метою комуніканта надати вислову більшої емоційної забарвленості. Науковець стверджує, що за такої умови заборонені слова можуть вживатися, оскільки в такий спосіб мовець переносить фізичну напруженість і роздратованість на відповідні лексеми і, промовляючи їх, відчуває полегшення [17, р. 155].

Так, в оповіданні Олекси Стороженка „Не в добрий час“ висловлювання конюха Данилка, які включають лексеми-репрезентанти нечистої сили (*бісовий син, гаспид, чортове опудало, диявольський прикажчик*) слугують яскравим прикладом вираження негативних емоцій. Герой намагається проаналізувати всі негаразди, які трапилися з ним у подорожі, й пов'язує їх із фігурою прикажчика Свирида Хроловича, який, на думку Данилки, напроорокував йому невдачу. Лексеми-репрезентанти нечистого в мовленні героя ілюструють злість, досаду, гіркоту розчарувань і страждань, які довелося пережити конюхові під час подорожі: *Ну не бісового ж тобі сина, диявольський прикажчик!.. Який йому гаспид гадав оце сказати!.. Якби мовчало, чортове опудало, то нічогоісінько б і не було: бодай йому отак напроорочили наглу*

смерть, як він мені, не в добрий час, напроорочив усе те лихо!.. [12, с. 76].

Однак зазначимо, що не завжди негативні емоції мовці висловлюють лише за допомогою лексем-репрезентантів концепта *чорт*. Так, у кіноповісті „Зачарована Десна“ О. Довженка баба Марусина, яка *без прокльонів не могла прожити й дня*, оскільки вони були її *духовною їжею*, звертається не до темних сил, а навпаки – до небесних: *А щоб тебе побило святе різдво; Побий його свята паска; Мати божжа, царице небесна, побий його, невігласа, святим твоїм омофором. Як повисмикував він з сирої землі оту морковочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й суставчики. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його... Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому. Мати божжа, цариця небесна! Як не дає він мені покою, не дай йому ні на тому світі, на ні сьому!..* [2, с. 18, 23, 24]. Звертаємо увагу, що автор ставиться до подібних прокльонів досить іронічно й характеризує їх *духовною їжею і творчістю* старої. Вони *лились з її вуст невпинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі*. У такий спосіб автор підкреслює, що ці прокльони за своєю суттю не мають на меті завдати шкоди адресатові, а лише виражають її невдоволення й роздратування через пустощі малого Сашка.

Отже, бачимо, що в мовленні українців слововживання лексем-репрезентантів на позначення сакральних концептів *Бог* і *чорт* має низку особливостей, які виражаються в певних усталених мовленнєвих традиціях і заборонах. Слова, які називають вищу небесну силу, досить часто зустрічаються як у повсякденному спілкуванні (привітання, прощання, побажання), так і в особливих комунікативних ситуаціях релігійних обрядів. У контексті дріб'язкових і свідомо негативних прохань звертання до Бога й згадування його імені в мовленні українців суворо табується. Крім лексем, що позначають концепт *Бог*, у спілкуванні функціонують лексеми-репрезентанти концепту *чорт*. Однак їх уживання загалом знаходиться під заборонаю, спричиненою вірою в магічну силу слова, а тому за певних умов (час, місце, коло осіб) у комунікативній ситуації представники української етноспільноти уникають вживання цих слів. Винятки складають випадки, коли мовець за допомогою цих лексем не бажає завдати свідомої шкоди співрозмовникові, а лише висловити певні негативні емоції – роздратування, гнів або злість.

Література

1. Вільчинська Т. Концептосфера сакрального в сучасній науковій парадигмі / Т. Вільчинська // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2008. – Вип. 3. – С. 150–159.
2. Довженко О. Вибрані твори / О. Довженко. – Одеса : Маяк, 1976. – 147 с.
3. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азії / Д. К. Зеленин // Сб. музея антропологи и этнографии. – Л. : 1930. Т. IX. – 164 с.
4. Катаєв С. Л. Сакральне у повсякденному житті [Електронний ресурс] / С. Л. Катаєв // Соціальні технології. – 2011. – № 50. – С. 312–319. – Режим доступу до журналу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_gum/Startp/2011_50/
5. Кувичка С. О. Види релігійних символів / С. О. Кувичка // Грані. – 2010. – № 4. – С. 81–85.
6. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : Учеб. пособие / Валентина Авраамовна Маслова. – Мн. : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
7. Мечковская Н. Б. Язык и религия : лекции по философии и истории религий / Нина Борисовна Мечковская. – М. : Агенство «Фаир», 1998. – 352 с.
8. Пономарьов А. П. Українці : народні вірування, повір'я, демонологія / Пономарьов А. П., Косміна Т. В., Боряк О. О. – К. : Либідь, 1991. – 640 с.
9. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.
10. Словник символів / [О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін.]. – К. : ред. часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
11. Стахів М. Український комунікативний етикет: навч.-метод. посібник / М. Стахів. – К. : Знання, 2008. – 245 с.
12. Стороженко О. М. Закоханий чорт : [історико-фантастичні повісті та оповідання]. / О. М. Стороженко. – К. : Дніпро, 2001. – 336 с.
13. Українська минувшина : Ілюстраційний етнографічний довідник / [під ред. А. П. Пономарьова та ін.]. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
14. Українські прислів'я і приказки / [уклад. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
15. Українські народні прислів'я і приказки / [упоряд. Т. М. Панасенко]. – Х. : Фоліо, 2004. – 351 с.
16. Українські народні прислів'я та приказки / [упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. – К. : Держ. вид. худ. літ-ри, 1963. – 790 с.
17. Timothy J. The utility and ubiquity of taboo words / Jay Timothy // Perspectives on psychological science. – Vol. 4. – Number 2. – P. 153–160.

Рассматривается словесная фиксация сакральных концептов „Бог“ и „черт“ в речи украинцев, определяются особенности употребления лексических единиц, называющих эти концепты в процессе общения, а также факторы, способствующие их табуизации.

Ключевые слова: *концепт, сакральное, речь, коммуникативная ситуация, коммуникативное табу.*

This article investigates verbal fixation of such sacred concepts as „God“ and „devil“ in Ukrainians' communication. It identifies specific features of word usage and reasons which lead to its avoidance connected with marked concepts.

Key words: *concept, sacred, communication, communicative situation, communicative taboo.*